

QASHQADARYO VILOYATINING DEMOGRAFIK SIG‘IMINI STATISTIK TAHLILI

Maxmatqulova Hikoyat G‘iyosiddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo viloyati aholi joylashuvi bilan bog‘liq hududning demografik jarayonlari, aholi joylashuviga ta‘sir qiluvchi tabiiy va iqtisodiy omillarning ta‘siri, aholi zichligi bilan bir qatorda demografik jarayonlarni statistik tahlilining zarurati to‘g‘risida bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: aholi joylashuvi, aholi soni, aholi zichligi, demografik sig‘im, ekologik vaziyat.

Aholini iqtisodiy geografik jihatdan o‘rganishda uning joylashuvi asosiy hisoblanadi. Ma‘lumki, aholining joylashuvi ko‘pincha hududning tabiiy va iqtisodiy imkoniyatlariga to‘la bog‘liq. Bu esa hududlar doirasida qancha aholining yashashi imkoniyatlari borligini, aniqrog‘i hududning demografik sig‘imini (HDS) aniqlash uchun ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruratini taqozo etadi. Mamlakatning demografik sig‘imini aniqlashda birinchi navbatda yer, suv va rekreatsion zaxiralar asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60-sonli Farmonining 33-maqsadida hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni 1,4 — 1,6 baravarga oshirish bo‘yicha “14 ta hudud bo‘yicha tuman va shaharlar kesimida ishlab chiqilgan besh yillik hududiy dasturlarni amalga oshirish. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish reyting ko‘rsatkichlari “qoniqarsiz” bo‘lgan shahar va tumanlar bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Hududlarda aholining yashash sharoitini yaxshilash uchun urbanizatsiya siyosatini yanada takomillashtirish. Samarqand va Namangan shaharlarini istiqbolda “millionlik shaharlar”ga aylantirish bo‘yicha choralar ko‘rish. 450 ming aholiga mo‘ljallangan Yangi Andijon shahrining dastlabki bir nechta mavzellarini qurib, foydalanishga topshirish. Qashqadaryo viloyatining urbanizatsiya darajasini 50 foizga yetkazish”¹.

Hududning barcha omillarini hisobga olgan holda, aholini ma‘lum meyorda joylashtira olishi uning demografik sig‘imi deb ataladi. Bu sig‘im yer, suv, ish o‘rinlari, dam olish zonalari, ekologik holatning ijobiy tomonga o‘zgarishidan va ta‘minlanganidan kelib chiqib aniqlanadi va uning miqdoriy ko‘rsatkichi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib turadi. Boshqacha qilib aytganda, demografik sig‘im mazkur hudud hozirgi vaziyatini saqlab qolgan taqdirda qancha aholini sig‘dira olishi (boqa olishi), uning bu boradagi imkoniyatini bildiradi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60-sonli Farmoni. 2022 yil 28 yanvar. // <https://lex.uz/docs/5841063>.

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH ORQALI AHOLI TURMUSH FAROVONLIGINI OSHIRISH MASALALARI

Ba'zi tumanlarda demografik sig'im nihoyatda keskinlashgan bo'lib, ularda nafaqat aholining nisbiy ko'pligi, balki uning mutloq ortiqchaligi ham kuzatiladi. Albatta, shunga o'xshash hududlarda aholining nihoyatda zich joylashganligi, yer, suv va ish o'rinlari bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi ijtimoiy muammolarni keskinlashtiradi, turli xil salbiy oqibatlarga, hududning zo'riqishiga olib keladi.

1-jadval

Qashqadariyo viloyati hududlari bo'yicha shahar va qishloq aholisi soni²

(2024 yil boshiga; ming kishi)

Ko'rsatkichlar	Jami aholi	shu jumladan:			
		shahar aholisi	Jami aholi soniga nisbatan, %	Qishloq aholisi	Jami aholi soniga nisbatan, %
Qashqadaryo viloyati	3560,6	1524,1	42,8	2036,5	57,2
Qarshi sh.	295,6	295,6	100,0	0,0	0,0
Shahrisabz sh.	147,2	147,2	100,0	0,0	0,0
<i>tumanlar:</i>					
G'uzor	222,2	52,3	23,5	169,9	76,5
Dehqonobod	159,5	30,4	19,1	129,1	80,9
Qamashi	293,1	69,7	23,8	223,4	76,2
Qarshi t	272,1	98,6	36,2	173,5	63,8
Koson	312,1	164,0	52,5	148,1	47,5
Kitob	282,0	105,1	37,3	176,9	62,7
Mirishkor	129,6	48,8	37,7	80,8	62,3
Muborak	93,4	74,3	79,6	19,1	20,4
Nishon	166,6	100,1	60,1	66,5	39,9
Kasbi	213,0	82,3	38,6	130,7	61,4
Ko'kdala	188,7	29,7	15,7	159,0	84,3
Chiroqchi	267,9	77,1	28,8	190,8	71,2
Shahrisabz t	235,1	56,7	24,1	178,4	75,9
Yakkabog'	282,5	92,2	32,6	190,3	67,4

Aholining zich joylashuvi hudud ekologik holatining antropogen omil asosida keskinlashuviga sabab bo'ladi. Bunday sharoitda sanitariya-gigiyena holati ham murakkab bo'lib, yuqumli kasalliklarning tarqalish imkoniyati esa kengdir. Aholi joylashuvi yoki uning hududiy tarkibi shahar va qishloq joylar bo'yicha taqsimoti bilan ham tavsiflanadi. Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qiladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda, aksincha, qishloq aholisi ustun turadi. Qashqadaryo viloyatida 57,2 % aholi

² www.qashstat.uz. ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH ORQALI AHOLI TURMUSH FAROVONLIGINI OSHIRISH MASALALARI

qishloqlarda yashaydi. Bu esa qishloq infratuzilmasi va madaniyati, sanoati va transportini rivojlantirishni dolzarb muammo qilib qo'yadi. Shu nuqtai nazardan qishloq joylarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish davlat mintaqaviy siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. (1-jadval)

HDSning o'zgaruvchanligi hududda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, tabiatga va iqtisodiyotga fan-texnikaning ta'sirining samaradorligi ortib borishi bilan demografik sig'im ko'lami kengayib boradi. Masalan, Qashqadaryo viloyatida 508 ming kishilik (1959 y) aholining iqtisodiy turmushi va ijtimoiy sharoiti hozirgi 3408,3 ming (2022) aholi turmushidan bir necha barobar past bo'lgan. XX asrning 70-90 yillaridagi yangi erlarning o'zlashtirilishi, irrigatsiya-melioratsiya infratuzilmasining shakllanishi, yer osti boyliklarining ochilishi, qayta ishlash sanoat korxonalarining qurilishi natijasida hududning demografik sig'imi kengaydi. Bu jatuman respublikamizning mustaqil bo'lishi munosabati bilan yanada kengayib bordi, chunki mamlakat tabiiy resurs zaxiralari ichki ehtiyojni qondirish maqsadida o'zlashtirila boshlandi va qayta ishlandi. Hudud demografik sig'imi ko'rsatkichlari shartli ravishda aniqlanadi. Bu davlat va uning mintaqalarida ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotini ekologik tadbirlar bilan birga olib borilishini taqozo qiladi.

Aholi joylashuvining eng muhim xususiyati uning zichlik ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. Zichlik brutto va netto (toza) ko'rinishida bo'ladi. Birinchisi mamlakat yoki tuman hududining umumiy maydoniga nisbatan hisoblanadi va 1 km² ga necha kishi to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekistonda o'rtacha aholi zichligi 1 km²ga 78,6 kishini tashkil etsa, Qashqadaryo viloyatida bu ko'rsatkich 119,1 kishini tashkil etib, mazkur ko'rsatkich bo'yicha respublikada 9-o'rinda turadi (2022 y.). Agar mazkur ko'rsatkich faqat aholi yashaydigan hududlarga, xususan sug'oriladigan yerlarga nisbatan hisoblab chiqilsa, u sof yoki netto ko'rinishiga ega bo'ladi. Ekin ekiladigan maydonlar bo'yicha zichlik, odatda, qishloq aholisi uchun ahamiyatlidir. Demografik zichlik bilan ishlab chiqarishning joylashuvi, ixtisoslashuvi va hududiy mujassamlashuvi, iqtisodiy zichlik o'rtasida ma'lum darajada aloqadorlik mavjud. Bu ikki ko'rsatkich bir - biriga teskari proporsianallikda rivojlanadi. Ya'ni, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi sug'oriladigan erlar qancha kamaysa, 1 ga maydonga to'g'ri keluvchi aholi soni ortib boradi.

Qashqadaryo viloyatining umumiy yer maydoni 2856,8 ming gani tashkil etadi. Bu esa jami respublikaning 44892,4 ming ga yeriga nisbatan 6,4 foizni tashkil etib, eng katta yer maydoni Dehqonobod tumaniga to'g'ri kelib (395,7 ming ga) deyarli Sirdaryo (427,6) va Andijon (430,3 ming ga) viloyatlari maydoniga yaqindir. Mirishkor (312,5 ming ga), Muborak (307,0 ming ga), Chiroqchi (283,7 ming ga) tumanlarida ham yer maydoni katta bo'lib, bu tumanlar guruhi viloyat jami maydonining 45,5 foizini tashkil qiladi.

Qashqadaryo viloyatida mavjud sug'oriladigan yerlar 514,1 ming gektarni tashkil etib, u respublika (4312,9 ming ga) sug'oriladigan yerlarining 11,9 foizini tashkil etadi. Bundan ko'rinadiki, viloyat respublika umumiy maydonining 6,4 foizini egallallagani holda sug'oriladigan yerlarning 12 foiziga

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH ORQALI AHOLI TURMUSH FAROVONLIGINI OSHIRISH MASALALARI

egallik qiladi.

Maydoni jihatidan viloyatda birinchi o'rinni band etgan Dehqonobod tumani sug'oriladigan yerlari jihatidan esa oxirgi o'rinni egallagan.

Viloyatning 64,0 foiz sug'oriladigan yerlari tekislik, ya'ni Qarshi cho'li o'zlashtirilishi va qadimdan o'zlashtirilgan hududlarda tashkil topgan tumanlarga (Koson, Mirishkor, Kasbi, Qarshi, Muborak) to'g'ri keladi. Qashqadaryo viloyatida 2022 yil 1 yanvar holatiga ko'ra 3408,3 ming kishi istiqomat qilmoqda. Bu esa respublika aholisining 9,7 foizi demakdir. Aholi zichligi bo'yicha viloyatning ma'muriy tumanlari tahlil etilganda eng yuqori ko'rsatkich Kasbi (313,8), Qarshi (285,0), Yakkabog' (246,3) tumanlariga to'g'ri kelsa, eng past ko'rsatkich Muborak (29,4), Dehqonobod (38,2), Mirislikor (38,6) tumanlariga tegishlidir.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, zichlikning eng yuqori ko'rsatkichlari qayta ishlash sanoati rivojlangan hududlarda, shahar atrofida, qadimdan sug'orma dehqonchilik tarqalgan voha va vodiylarda, agrosanoat tumanlarida kuzatiladi (Kasbi, Qarshi, Yakkabog'). Tabiiyki, bunday hududlarga ishlab chiqarish rivojlanishining intensiv yo'nalishi xosdir. Ayni chog'da ekstensiv xo'jalik tizimiga ega bo'lgan chorvachilik, ayniqsa yaylov chorvachiligi hamda tog'-kon sanoati tumanlarida aholi zichligi ancha past (Muborak, Dehqonobod, Mirislikor). Bunda tabiiy sharoit, relyef xususiyatlari va balandlik mintaqalari ham katta tasir korsatadi.

Xulosa qilib aytganda, ba'zi tumanlarda demografik sig'im nihoyatda taranglashgan bo'lib, ularda nafaqat aholining nisbiy ko'pligi, balki uning mutloq ortiqchaligi kuzatiladi. Albatta, shunga o'xshash hududlarda aholining nihoyatda zich joylashganligi, yer, suv va ish o'rinlari bilan etarli darajada ta'minlanganligi ijtimoiy muammolarni keskinlashtiradi, turli xil salbiy oqibatlariga olib keladi. Aholiining zich joylashuvi hudud ekologik holatini antropogen omil asosida keskinlashuviga sabab bo'ladi. Shuningdek, bunday sharoitda sanitariya-gigiena holati ham qoniqarli darajada bo'lmaydi. Yuqumli kasalliklarning tarqalishi imkoniyati esa kengroq bo'ladi.

Bu ko'rsatkich bo'yicha viloyatning hozirgi yer va suv resurslaridan foydalanish darajasi bo'yicha demografik sig'imi 5 millionga yaqin aholini o'zida joylashtirish imkoniyatiga ega. Yuqorida qayd qilinganidek, bu HDS shartli ravishda aniqlanadi. Viloyat tabiiy zaxiralaridan iqtisodiy sohalarda foydalanishda fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarining tadbiq etilishi bilan bu raqam ortib boraveradi. Bundan tashqari demografik sig'imi katta bo'lgan mintaqalardagi xom ashyolarni qayta ishlash sanoat korxonalarini HDS kichik hududlarga joylashtirish kabi tadbirlarni amalga oshirib borish orqali viloyat hududlarida aholining joylashuvini ekologik jihatdan to'g'ri amalga oshirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60-sonli Farmoni. 2022 yil 28 yanvar. // <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Кашин А.А. Исследование ландшафтной организации территории Удмуртии как фактора хозяйственного освоения и расселения населения. Дисс.... канд. геог. наук. -Ижевск, 2015. - 184 с. ([хттпс://www.диссернат.ком](http://www.диссернат.ком))
3. Крупко А.Е. Теоретические аспекты изучения территориальной организации населения и расселения // Журнал «Вестник ВГУ», 2007. - с. 65-69.
4. Ким В.Ч. Концепция системы эконом-географических кадастров - Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998. - 64 с
5. Махматқуллова Н.Г’. “Properties of borel sets” . “Innovation in technology and Science Education”, Scientific journal.2023. Vol.2.№14. P.169-175.
6. Ochilov, O. I. (2022). INVESTMENT QUALITY ANALYSIS IN BUSINESS ENTITIES. Архив научных исследований, 2(1).
7. Ochilov, O. (2022). ИНСОН КАПИТАЛИГА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ. Архив научных исследований, 2(1).
8. Ochilov, O. I. (2019). DEVELOPMENT OF METHODOLOGY FOR RECOGNIZING REVENUES FROM INVESTMENTS. In Бухгалтерский учет, анализ и аудит: история, современность и перспективы развития (pp. 96-99).
9. Ochilov, O. I. (2019). THEORETICAL BASES OF INVESTMENTS ACCOUNTING. In БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ: ДОСТИЖЕНИЯ И НАУЧНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ XXI ВЕКА (pp. 209-214).
10. Ochilov, O. I. (2018). METHODOLOGICAL ASPECTS OF FINANCIAL AND ECONOMIC PERFORMANCE ANALYSIS OF BUSINESS ENTITY. In АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА, СТАТИСТИКИ И НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ (pp. 26-34).
11. Юлдашев, Ж. А. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА МИЖОЗЛАР БИЛАН МУНОСАБАТЛАР ҲОЛАТИНИ БАҲОЛАШ УСУЛИНИ ТАКОМИЛАШТИРИШ.
12. Qlichev Baxtiyor Pardayevich. (2024). Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda CVP-tahlilni tashkil etishning muammoli jihatlar. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 4 (2024), 754–759
13. Klichev Bakhtiyar Pardayevich. (2024). Problematic Aspects of Organizing Cvp-Analysis in the Enterprises of Uzbekistan // Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 5(5), 241–248. Retrieved from <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/4906>
14. Kholdorov Sardor Umarovich. (2024). LIQUIDITY RISK MANAGEMENT IN THE BANKING SECTOR: CHALLENGES,

STRATEGIES AND IMPLICATIONS. *World Scientific Research Journal*, 26(3), 122–131. Retrieved from

<http://www.wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/3255>

15. Qlichev Baxtiyor Pardayevich. (2024). Korxonalarda operatsion faoliyat samaradorligini tahlil qilish masalalari. *World Scientific Research Journal*, 26(3), 86–94. Retrieved from

<http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/3251>

16. ҚЛИЧЕВ, . Б. П. (2022). ИШБИЛАРМОНЛИК ФАОЛЛИГИ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ. *Архив научных исследований*, 2(1). Извлечено от

<https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/373>

17. Qlichev, B. (2024). Korxonalar faoliyatini rivojlantirishda operatsion faoliyat tahlilining zarurligi. *Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, Konferensiya to'plami. Termiz, O'zbekiston. 15-iyun 2024-yil*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11909171>

18. Yakupbaevich, I. J. ., Abrarovich, Y. J. ., Akhtamovich, H. S. ., & Bekmurodova. (2023). COMMERCIAL BANKING, CREDIT OPERATIONS, PROVISION OF COLLATERAL, ASSESSMENT MECHANISMS. *FAN, TA'LIM, MADANIYAT VA INNOVATSIYA JURNALI | JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION, CULTURE AND INNOVATION*, 2(4), 6–13.

Retrieved from <https://mudarrisziyo.uz/index.php/innovatsiya/article/view/251>

19. Abdullayev, A., & Djamalov, H. (2023). ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE INTERNAL CONTROL SERVICE FOR THE FULFILLMENT OF TAX OBLIGATIONS OF ENTERPRISES. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 8(4), 297-307.

20. Худоёров О.О. (2023). Банк тизимини рақамлаштириш шароитида рақамли банк технологияларини жорий қилиш . *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 13(7), 99–107. Retrieved from

<http://www.newjournal.org/index.php/01/article/view/2788>

21. Xudoyorov, O. O. (2023). Bank daromadlarini oshirishda masofaviy bank xizmatlarini tutgan o'rni.

22. Odilovich, K. O. (2024). IMPACT OF REMOTE BANKING SERVICES ON BANK INCOME. *International Journal of Education, Social Science & Humanities*, 12(6), 82-86.

23. Majidov, J. K. (2019). Ways of improving management of credit portfolio at commercial banks. *International Journal of Research in Social Sciences*, 9(3), 725-736.

24. Мажидов Ж. (2024). Тижорат банклари активлар портфелларининг сифатини ошириш бўйича хориж тажрибаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари. (2024). *Ustozlar Uchun*, 1(4), 1463-1467. <https://pedagoglar.org/index.php/02/article/view/3878>